

עמדתו של הרב גורן בדבר מסירת שטחים תמורת שלום¹

שפרה מישלוב*

הרב שלמה גורן (1918–1994) היה הרב הראשי לצה"ל בין השנים 1948–1971, הרב הראשי לתל אביב-יפו בין השנים 1971–1972 והרב הראשי לישראל בין השנים 1972–1983. רוב שנות הכשרתו התורנית בצעירותו בשנות העשרים והשלושים עברו עליו בירושלים של היישוב הישן, ובד בבד הוא עמד בקשר עם הרב אברהם יצחק-הכהן קוק, רבה הראשי של ארץ ישראל אשר נודע בהשקפת עולמו החדשנית כלפי תמורות תקופתו.

מאוחר יותר, בעת הקמת המדינה, הוא נבחר לתפקיד הרב הראשי לצה"ל על ידי ראש הממשלה, דוד בן-גוריון, בהמלצת הרבנים הראשיים ושר הדתות דאז. הוא מילא תפקיד מרכזי בהקמת הרבנות הצבאית ומיסודה, ובאותה תקופה התבסס מעמדו הציבורי כפוסק הלכתי בעל השקפת עולם ציונית. פעילותו להטמעת שמירת הכשרות והשבת במערכת הצבאית אפשרה לחיילים דתיים להשתלב בצה"ל על ענפי השונים. בהמשך דרכו הציבורית כרב ראשי הוא נקרא לא פעם אחת להתערב בפרשיות אשר נגעו ליחסים בין דת למדינה ואשר עמדו במרכז הדיון הציבורי בישראל בתקופתו. במהלך שנות פעילותו הציבורית הוא לא נמנע מלהביע בנחרצות את עמדותיו ההלכתיות בסוגיות עקרוניות, גם כאשר הן עוררו התנגדויות חריפות מצד רבני תקופתו. הוא סבר כי על פוסקי דורו לדון בסוגיות ההלכתיות, העולות מהתמורות ההיסטוריות והתרבותיות, כגון ייסוד מדינת ישראל והתפתחויות טכנולוגיות, וכך עשה. מעמדו ותפיסתו ההלכתית הייחודית הביאו חלקים בחברה הישראלית להחשיב את דעתו בסוגיות השונות, אך ברבות הזמן הן עוררו התנגדויות חריפות מצד פלגים חרדיים, אשר לא ראו בעין יפה את השקפותיו ופועלו, והן מצד אישים חילוניים אשר עמדותיו לא תמיד נעמו לאוזניהם. יצוין כי עמדותיו בנושאים השונים לאורך השנים גם לא תאמו לעתים את עמדותיהם של מנהיגים ורבנים בציבור הדתי-לאומי. על אף הקרבה הרעיונית הוא לא ראה עצמו שייך לציבור זה, ותפיסת עצמו הייתה של מייצג השקפת עולם ממלכתית כוללת שאינה מצטמצמת למגזר ייחודי. במהלך שנות פעילותו הציבורית הוא יצר קשרים קרובים עם מנהיגים בארץ ובעולם, ביקר תכופות אצל קהילות בחוץ לארץ, והשיב על שאלות הלכתיות רבות שהופנו אליו מרחבי תבל (מישלוב, תש"ע).

שאלות המחקר

מאמר זה מבקש לעמוד על השקפתו של הרב גורן בעניין מסירת שטחי ארץ ישראל תמורת הסכמי שלום עם שכנותיה הערביות של מדינת ישראל ולמקם את תפיסתו ברצף התפיסות הקיימות בסוגיה זו. זאת על רקע השקפת עולמו ההלכתית ומעמדו הייחודי בחברה הישראלית בלי השתייכות מובהקת אף לא לאחד מהזרמים הפוליטיים והדתיים. המאמר מבקש לבחון גם היבטים שונים של תפיסתו זו בנוגע לאזורים שונים בארץ ולבדוק

האם חלו תמורות בהשקפתו בסוגיה זו במקביל לתמורות החברתיות והמדיניות במדינת ישראל בתקופתו, וכיצד הוא נימק תמורות אלו. לצורך בחינת עמדתו ההגותית וההלכתית והשינויים שחלו בה, יבחן המאמר מאמרים שפרסם, הרצאות שבהן נשא דברים ומכתבים שכתב לאישים שונים לאורך שנות פעילותו הרבות – החל מתקופת כהונתו כרב הראשי לצה"ל ועד סוף ימיו. בחינה זו לאורך זמן חיונית לצורך מעקב אחר ההתפתחויות שחלו בהשקפת עולמו בנושא זה.

מצב המחקר

המחקר המדעי על אודות הרב גורן ותפיסותיו ההגותיות וההלכתיות עדיין בראשיתו. פעולותיו בתחום ייסוד ומיסוד הרבנות הצבאית ופסיקותיו בתחום זה נחקרו בעבודתו של קמפינסקי (2008) על הרבנות הצבאית לדורותיה ובעבודות נוספות (אדרעי, תשס"ח; גז, 2004, עמ' 53–66; זילברשטיין, 2010; הכהן, תשס"ה; נהרי, 2003, עמ' 57–73). מעט סוגיות אחרות בפסיקותיו ההלכתיות נדונו במחקרים ובמאמרים ובקבצים העוסקים ברבנות הראשית (בעיקר בורהפטיג וכץ, 2002). שני מאמרים העוסקים בתפיסתו הציונית ובקשריו עם הנהגת המדינה פורסמו לאחרונה על ידי מישלוב (תשע"ב; תשע"ג), ואולם בכל המסגרות הללו לא הוקדש כלל דיון לניתוח עמדתו בדבר מסירת שטחים תמורת שלום והתמורות שחלו בה. יצוין שחקר הציונות הדתית בכללה אמנם זכה לעדנה בשנים האחרונות, אולם עמדותיו ההלכתיות וההגותיות כרב וכמנהיג בולט בעל תפיסות ציוניות כמעט שלא נדונו בו.

חלקו של הרב גורן במלחמת ששת הימים

מבין הפעולות והמבצעים אשר השתתף בהם הרב גורן במסגרת כהונתו כרב הראשי לצה"ל בולט במיוחד חלקו בליווי הכוחות הלוחמים במלחמת ששת הימים בחזיתות השונות ובקיום טקסים דתיים עם שחרורם של הר הבית, הכותל המערבי ומערת המכפלה. פעולותיו במלחמה נסקרו בהרחבה בביוגרפיות שנכתבו על אודותיו, בספרים, בקבצים ובשירים, שפורסמו בשבועות ובחודשים שלאחר סיום המלחמה (בראון, תשכ"ח, עמ' 148; גור, תשל"ד, עמ' 321; גורן, תשע"ג, עמ' 265–290; נרקיס, 1975, עמ' 248 ועוד),² בראיונות שהתקיימו עמו באמצעי התקשורת במשך השנים ובספרים הרבים העוסקים בתולדות המלחמה. פעולות אלה יובאו כאן בקצרה.

ערב מלחמת ששת הימים, בשלהי כהונתו כרב הראשי לצה"ל, שרר בארץ מתח רב בשל החשש לגורלה של המדינה אשר עמדה תחת איום תקיפה מכמה חזיתות במקביל. ההנהגה המדינית היססה בנוגע למהלכים הצבאיים הנדרשים בתגובה לאיום. ב-5 ביוני 1967 ניתנה הפקודה לתקוף את צבאות מצרים וסוריה. הרב גורן הזדרז להצטרף לחימה באזור עזה עם חטיבה 11 שיועדה לחצות את הקווים ולהתקיף מוצבים של הכוח המצרי. הוא התמקם בראש הכוח הפורץ לעזה, ולאחר שהקומנדקר שבו נסע נפגע, וכל יושביו נפצעו, הוא הצליח לחמוק מפגיעת פגזי המצרים ונמלט עם נהגו בחסות החשכה לעבר כוחות צה"ל.

כאשר שמע שעקב הצטרפותה של ירדן למלחמה מתנהלים קרבות בירושלים, יצא לשם במהירות. בהגיעו לירושלים, החיש פעמיו למוזאון רוקפלר, שם כבר התמקם מוטה גור עם המטה שלו. כאשר שמע כי הממשלה החליטה שלא לכבוש את ירושלים העתיקה אלא רק להקיפה מכל צדיה, הוא יצא ממוזאון רוקפלר ושוחח בעניין עם שפירא ועם מזכיר הממשלה, יעקב הרצוג, אשר נודעה לו השפעה על אשכול בפרט ועל הממשלה בכלל. לפנות בוקר התכנסה שוב הממשלה, ובלחץ החלטת מועצת הביטחון על הפסקת האש, אשר משמעותה הייתה הפסקת הקרבות, היא החליטה לכבוש את העיר העתיקה.³

בעקבות ההחלטה שב הרב גורן למוזאון רוקפלר לאחר שעבר בבית חותנו, הרב דוד כהן – 'הנזיר', ונטל ממנו שופר במקום שופרו שנשרף במהלך הפריצה לעזה. הוא הגיע עם מלווי לאזור הקרבות, ותחת אש עזה הצטרף לצנחנים בריצתם בשביל העולה לשער האריות ובסמטאות העיר העתיקה כשבידו ספר תורה והוא תוקע בשופר ומתפלל בצעקה. בהגיעו להר הבית, כבר מצא שם את גור עם חייליו. הרב גורן קיים במקום טקס והקריא מנשר שהכין מראש ואשר בו הכריז שהמקומות הקדושים יהיו פתוחים לבני כל הדתות. מהר הבית התקדם עם מלווי וחיילים נוספים לכיוון הכותל המערבי כשהכדורים שורקים מכל עבר. בכותל קיים טקס שכלל בין השאר ברכת 'שהחינו', ברכת 'מנחם ציון' ובונה ירושלים', שירת 'התקווה' ותפילת אזכרה לחיילים הנופלים. בסיום הטקס תקע הרב גורן בשופר והכריז: "לשנה הזאת בירושלים הבנויה". במהלך הטקס הוא פנה אל חיילי צה"ל בקריאה שבה ביטא את תפיסתו בנוגע למשמעות המשיחית שיש לניצחון במלחמה ולשחרור הר הבית (נאור, תשס"א, עמ' 43–45):

חיילי ישראל, אהובי העם, ה' עמכם גיבורי החיל! מדבר אנוכי אליכם מרחבת הכותל המערבי, שריד בית מקדשנו. 'נחמו נחמו עמי, יאמר אלוהיכם'. זה היום קיווינו לו, נגילה ונשמחה בישועתו. חזון כל הדורות נתגשם לעינינו: עיר האלוקים, מקום המקדש, הר הבית והכותל המערבי, סמל הגאולה של העם, נגאלו היום על ידכם, גיבורי צבא ההגנה לישראל. קיימתם היום בזה את שבועת הדורות: 'אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני'. אכן, לא שכחנו אותך ירושלים, עיר קודשנו ובית תפארתנו. בשם כל קהל ישראל בארץ ובגולה, הנני מברך בשמחה עילאית: 'ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה'.

המעמד שודר ב'קול ישראל' וברחבי העולם, והדיווחים הראשונים בעיתונים של אותו היום ושל הימים שלאחריו הרחיבו בשחרור העיר העתיקה והכותל המערבי ובחלקו באירוע. לאחר סיום הטקסים באזור הכותל והר הבית נסעו הרב גורן ומלווי לגוש עציון בדרך העוברת בבית לחם, ולאחר חיפושים מצאו את קבר רחל והצליחו להיכנס אליו. מגוש עציון, שבו רוכזו כוחות הפריצה לחברון, הם החלו לנסוע לכיוון חברון. הם נכנסו ראשונים לרחוב הראשי של חברון וגילו שהעיר הייתה נתונה בעוצר עצמי של תושביה, ולא היה איש ברחובות. הרב גורן ירה כמה צרורות על מנת להודיע שחברון שוחררה והיא בידי חיילי צה"ל, ומיהר למערת המכפלה. שם גילה כי היא ננעלה מבפנים על ידי הממונה על המערה מטעם הוואקף. ניסיון פריצה למערה באמצעות יריות על המנעול לא צלח, והם נאלצו להמתין לסיוע. ואכן, באמצעות צריח של טנק הוצאו השערים מצריהם. במערה הוא תקע בשופר, קרא בתורה את פסוקי קניית מערת המכפלה בפרשת 'חיי שרה' והניף מעל המערה את דגל ישראל.

דיווחים על שחרור העיר חברון ופעולותיו של הרב גורן באזור הופיעו גם הם בעיתונות במהלך הקרבות ולאחריהם.

לקראת סיום המלחמה הוא פנה לחזית הצפונית והצטרף ללוחמים שכבשו את החרמון. הוא לא הספיק להשתתף בשחרור סיני אך ביקש לקיים גם באזור זה טקס דתי. בערב חג השבועות, אשר נחוג ימים ספורים לאחר סיום מלחמת ששת הימים עלה להר סיני עטוף בטלית, הציב את דגל ישראל בין שני סלעים, ולאחר שתקע פעמים אחדות בשופר, קרא מנשר לחיילי צה"ל ואת עשרת הדיברות.

תפיסות בנוגע למעמדם של שטחי ארץ ישראל שנכבשו לאחר מלחמת ששת הימים

שחרור שטחי יהודה, שומרון, עזה, הגולן וחבל סיני עורר מחלוקת עזה בקרב הציבור וההנהגה הישראלים על מעמדם העתידי של שטחים אלו. היו שדרשו להחיל עליהם ריבונות ישראלית וליישב אותם מתוך תפיסת עולם דתית, לאומית או ביטחונית, ומנגד היו שסברו כי יש להחזיק בשטחים אלה רק באופן זמני ככלי מיקוח לצורך שלום עתידי עם שכנותיה של מדינת ישראל. עמיתו של הרב גורן ברבנות הראשית, הרב עובדיה יוסף, היה מבין הרבנים אשר הביעו את עמדתם כי בשאלות של פיקוח נפש יש לדרוש במומחים, ובנוגע למעמדם של שטחים אלה, המומחים הם אנשי הצבא והמדינאים. אם הם יקבעו שהמשך נוכחות ביהודה ושומרון (יו"ש) יביא לאבדות בנפש, הרי פיקוח נפש דוחה את כל המצוות שבתורה וגם את מצוות יישוב ארץ ישראל (לאו, תשס"ה, עמ' 103). יצוין כי בין השניים שררו מחלוקות גם בנושאים אחרים, לדוגמה, סוגיית אמירת הלל ביום העצמאות. מחלוקות אלה גרמו למתיחות רבה ביניהם בכל שנות כהונתם זה לצד זה כרבנים הראשיים לישראל (מישלוב, תש"ע, עמ' 56-59).

בקרבת רבנים אשר אחזו בהשקפת עולם דתית-ציונית, ואשר עמדותיהם השפיעו על הציבור הציוני-דתי ועל המתישבים ביו"ש, רווחה התפיסה כי יש לעמוד בתוקף על שלמות הארץ, וכי עיקרון זה הוא עקרון יסוד בתורת ישראל. עמדה זו ראשיתה בתגובה לרעיון החלוקה שעלה לדיון עוד בימי המנדט הבריטי. כלפי רעיון זה וגלגוליו בשנים שלאחר מכן התבטא הרב יעקב משה חרל"פ, ראש ישיבת מרכז הרב לאחר פטירתו של הראי"ה קוק, ובעל השפעה רבה על עיצוב דמותה האידאולוגית של הישיבה כי "כל ויתור על מה שהוא קדוש בקדושת ארץ ישראל, חלק גדול או קטן, הוא בבחינת 'לא הודה בארצו'... וכל אשר בשם ישראל יכונה אסור עליו לכחד את יהדותו ואת שייכותו לארץ ישראל כולה". עמו יחד אחזו בגישה זו החוגים שהתרכזו סביב ישיבת מרכז הרב שממנה יצאו אנשי גוש אמונים. שנים ספורות לאחר המלחמה הובילו אנשי גוש אמונים בהנהגתו הרוחנית של הרב צבי יהודה הכהן קוק תנועת התיישבות נרחבת באזורים אלה על מנת לשמור על מעמדם בשליטת ישראל. בשנים לאחר מכן, כאשר עלתה האפשרות לפנות אזורים אלה, התבטא הרב צבי יהודה: "מדינת ישראל היא עניין אלוקי... ולא רק שאין נסיגות מקילומטרים של ארץ ישראל, חלילה, אלא להיפך, נוסף כיבושים ושחרורים". כך גם קבע הרב משה צבי נריה, ראש ישיבות בני עקיבא, כי שלמות הארץ היא שבועה, חוק וברית אלוקיים. רבנים מובילים נוספים בציונות הדתית התבטאו באופן דומה במהלך השנים, ביניהם הרב שלמה

אבינר, הרב יעקב אריאל והרב דב ליאור (אריאן, 1999; נאור, תשס"א, עמ' 131-133; 265; 268, 343-344).

השקפתו של הרב גורן בדבר מסירת שטחים תמורת הסכמי שלום

בחינת עמדתו בנושא זה מחייבת התייחסות נפרדת לאזורים שונים של הארץ, שכן פסיקתו הייתה תלויה מקום, על פי הגדרים ההלכתיים של גבולות ארץ ישראל. לפיכך תיסקר להלן עמדתו בנוגע לאזורים העיקריים אשר עמדו במשך השנים במוקד הדיון הציבורי בסוגיית מסירת שטחים תמורת שלום.

הר הבית

בשנת 1962, חמש שנים לפני שחרור הר הבית, פורסם שהרב גורן קבע בכינוס 'תורה שבעל פה' שכאשר ישוחרר הר הבית, יהיה צורך לקבוע את המקום המדויק של בית המקדש על מנת לבנות את הבית.⁴ שאיפתו זו הגיעה לשיאה עם שחרור הר הבית והעיר העתיקה, והוא מבטאה בפרק על פעולותיו בהר הבית המופיע באוטוביוגרפיה שכתב (גורן, תשע"ג, עמ' 294-297). אולם בעת שהוא שעט עם הצנחנים מהר הבית לכותל המערבי וערך שם טקס ותפילה, סייר דיין על הר הבית והורה להוריד את דגל ישראל שתלו שם הצנחנים ולמסור את השמירה במקום לידי מוסלמים (דיין, 1976, עמ' 498). לימים הוא הביע את צערו על שהמשיך לכותל המערבי ולא נשאר לשמור על הנוכחות היהודית במקום, אך הבהיר שהיה "כבול במיתרי אהבה לשריד בית מקדשנו הכתל המערבי, שם הייתי רגיל להתפלל מדי שבת ומועד ובערבי יְהוּדִים" (גורן, תשנ"ב, עמ' 8-9).

עקב צעדיו של דיין פנה הרב גורן לוועדת השרים לענייני המקומות הקדושים אשר מונתה לאחר המלחמה בבקשה להסדיר את מעמדו של הר הבית. הוא ביקש שתחילה ייסגר ההר בפני יהודים וערבים כאחד על מנת לקבוע סדרים חדשים אשר יאפשרו כניסת ערבים למסגד אל אקצה ולמסגד עומאר, אך תימנע מהם הכניסה לכיפת הסלע שבמרכז הרחבה (כהן, תשס"ב, עמ' 771). סירובה של הוועדה לבקשתו והנהלים שקבע דיין בעניין הר הבית הבהירו לו עד מהרה שדיון ציבורי באפשרות בניית בית המקדש אינו עומד על הפרק לפי שעה. עם זאת הוא ביקש לאפשר תפילת יהודים על ההר. לקראת תשעה באב תשכ"ז הוא העלה מודדים מחיל ההנדסה להר הבית לעשרה ימים, ולפי הוראותיו הם ביצעו מדידות בכל השטח על מנת לקבוע במדויק את מקום המקדש, מקום קודש הקודשים, העזרה ושאר חלקי בית המקדש ולתחום תחומים שאינם באזור בית המקדש, ושאליהם יוכלו להיכנס יהודים לאחר טבילה במקווה.

באותה עת הוא קיבל את אישורו של אגף המבצעים במטכ"ל להיכנס למבנה מגורים ליד שער המוגרבים (שתושביו פונו ממנו) לשם הקמת משרדי הרבנות הצבאית סמוך לכותל המערבי. הוא הכריז על הקמת 'מדרשה תורנית צבאית' במקום והחל לקיים במבנה וברחבת הר הבית הסמוכה לו תפילות, כינוסים דתיים ושיעורים. על מנת לאפשר כניסה חופשית ליהודים הוא ביקש להסיר את המשמרות שהציב הוואקף בשערי הר הבית ושלח את פקודיו, קציני הרבנות הצבאית, לפרוץ את מנעולי השערים בכוח (גורן, תשנ"ב,

עמ' י-ד). ראשי הוואקף התלוננו על התנהגותם של קציני הרבנות הצבאית וטענו שאיימו עליהם שישרפו את השערים וינתצום אם לא יפתחו אותם.⁵

פעילותו של הרב גורן נשאה פרי בעניין בעיית השערים. נרקיס הביא את הסוגיה לפני משה דיין, והועברה לראשי הוואקף דרישה מלווה באולטימטום שאם לא ימסרו לידי צה"ל את מפתחות שער המוגרבים, יחליף הצבא את המנעולים של כל השערים בהר הבית. בשל כך נאלץ הוואקף למסור את מפתחות שער המוגרבים. המשטרה הצבאית הופקדה לשמור על השער ועל ביטחון המתפללים בכותל (נרקיס, תשנ"א, עמ' 342).

שאיפתו לאפשר תפילות יהודים על ההר נתקלה בקושי רב יותר. בתשעה באב באותה שנה הוא הציב ארון קודש בשטח הפתוח שלפני מסגד עומאר והתפלל במקום עם כ-50 איש.⁶ עיתוני הארץ פרסמו בהרחבה את תפילתו על ההר, ולמחרת תשעה באב נערכה הפגנת מוסלמים נגד התפילה, ושוב נעלו אנשי המועצה המוסלמית של הוואקף את שער המוגרבים (שרגאי, 1995, עמ' 33). הוא לא הסתפק בתפילה המצומצמת שנערכה בתשעה באב וביקש לכנס תפילה של 50,000 איש בשבת 'נחמו' על מנת למחות על הכוונה למסור את השליטה בהר לידי המוסלמים. הסערה שאימה לפרוץ בשל פעולותיו והכרזותיו הביאה ביום 13 באוגוסט 1967 לכינוסה של ועדת השרים לענייני המקומות הקדושים, ובה הביע משרד החוץ את עמדתו שהמוסלמים עלולים לנצל את עליותיו על ההר לרעת ישראל בזירה הבין לאומית. ועדת השרים החליטה שלא לאפשר לרב גורן בפרט וליהודים בכלל להתפלל על הר הבית, ובהתאם להחלטתה זימן אותו הרמטכ"ל רבין, אסר עליו לקיים כל תפילה באזור והורה לו להימנע מכל פעילות והתבטאות פומבית בנושא בשל השלכותיו הפוליטיות.⁷ משום האיסור שהוטל עליו, הוא ניסח מכתב חריף ומפורט לוועדת השרים לשמירה על המקומות הקדושים, ובו מחה על שהמקום היחיד שבו יהודים אינם מורשים להתפלל הוא המקום המקודש להם מכול. בהוראת דיין נאלץ הרב גורן לפנות את המדרשה התורנית הצבאית ואת קציני הר הבית מטעם הרבנות הצבאית. לדבריו, הוא הבהיר לדיין באותה עת שפינוי זה "עלול להביא חס וחלילה לחורבן הבית השלישי, באשר המפתח לשלטוננו על יהודה, שומרון וחבל עזה, הוא הר הבית" (גורן, תשנ"ב, עמ' טז-כ).

יצוין ששעות ספורות לאחר שחרור הר הבית קבעה מועצת הרבנות הראשית בראשות הרבנים הראשיים, אונטרמן וניסים, שחל איסור מוחלט לעלות על הר הבית. איסור זה חזר ופורסם לפני תשעה באב באותה שנה בחתימת כ-300 רבנים (כהן, תשס"ב, עמ' 771). כך נותר קולו של הרב גורן בודד אל מול עמדתה של הרבנות הראשית. לימים הוא התבטא כלפיה: "האיסור שהוציאה הרבנות הראשית דאז... בכיה לדורות. נוצרה מעין חזית אחת בין המופתי לרבנות הראשית להסגיר את הר הבית לוואקף".⁸

בשנים שלאחר מכן הוא קיבל את רשותו של מנהל בית ספר תיכון ערבי 'עמריה', אשר חלונותיו צפו לכיוון הר הבית מצד צפון, להכניס לאחת הכיתות ספר תורה ולערוך תפילת מנחה בתשעה באב ותפילת מוסף, מנחה ונעילה ביום כיפור אל מול מקום קודש הקדושים. לאחר עליית ממשלת 'הליכוד' לשלטון בשנת 1977 ניתן לו אישור לשפץ שני אולמות ולעשותם בית כנסת בחלקו המזרחי של בניין ה'מחכמה' הממוקם בצדו המערבי-דרומי של שער השלשלת (שרגאי, 1995, עמ' 62). בכל השנים עד סמוך לפטירתו התפלל שם עם קבוצת נאמניו תפילת נעילה של יום כיפור ותפילת מנחה של תשעה באב (גורן, תשנ"ב, עמ' כז). בסוף ימיו אמר: "כל חיי אני מצטער שוויתרתי לו [לדיין - ש.מ.] בקלות יתרה על

התפילות שלנו בהר הבית. הייתי צריך להתפטר מהצבא ולעשות שמות כדי שנוכל להמשיך להתפלל על הר הבית" (גורן, תשע"ג, עמ' 296).

יהודה ושומרון

התנגדות ממלכתית

אזורי יהודה ושומרון זכו להתייחסות נחרצת וברורה מצד הרב גורן. הוא ראה חשיבות רבה בהמשך שלטון ישראלי ביו"ש והתנגד בכל תוקף למסירת שטחים מתוכם מכוח הסכמי שלום.

מיד לאחר עלייתו של יצחק רבין, שהיה ידיד קרוב שלו, לכס הנהגת מפלגת המערך עם התפטרותה של גולדה מאיר בשנת 1974 הבהיר לו הרב גורן שעתיד יו"ש הוא נושא חשוב וחיוני ביותר בשבילו.⁹ כאשר בסופו של דבר הוקמה ממשלה צרה עם מפ"ם ול"ע בלי המפד"ל, הוא חשש שממשלה זו תחרוץ את עתיד השטחים ששוחררו ופרסם את עמדתו על אודות חשיבותם של שטחי יהודה ושומרון אף יותר משפלת החוף ועל זכותה של מדינת ישראל על אזורים אלו.¹⁰ לאחר זמן מה אישר לחברי סיעת הצעירים במפד"ל להצטרף לממשלה אף שלא תוקן חוק השבות בנימוק שחיוני שהללו ישמרו על שלמותה של ארץ ישראל.

בהתאם לעמדתו הוא תמך בהקמת יישובים על ידי תנועת 'גוש אמונים' באזורים ששוחררו. בשנת 1975, כשעלתה ההתיישבות הראשונה באזור השומרון לסבסטיה שלא על דעת הממשלה, הטיל הצבא מצור על המתיישבים ומנע מהם מים ומזון. הרב צבי יהודה הכהן קוק, רבם של מנהיגי התנועה, פנה אליו על מנת שיפעיל את השפעתו על המדינאים להסיר את המצור. ואכן, בהתערבותו התאפשרה אספקת מזון ומים למתיישבים.¹¹ בשיחות שקיימתי עם מקורביו הם טענו כי ידידותו הקרובה עם רבין הייתה מכרעת בהשפעתו עליו לאפשר בניית התיישבויות.

בעקבות הדיונים על מעמד אזורי יו"ש בוועידת השלום בקמפ דייויד יצאה מועצת הרבנות הראשית בראשותו בקריאה לקהילות ישראל בארץ ובחו"ל להתפלל לשלמותה של ארץ ישראל.¹² קריאות מעין אלה היא שבה ופרסמה בעיתונות עם התקדמות המגעים על תכנית האוטונומיה. בגין ציין בפני המועצה שעמדתה הנחרצת על זכויותיה של מדינת ישראל על שטחי ארץ ישראל השפיעה על דעת הקהל בתפוצות וסייעה לו לעמוד על שמירת זכויות אלה.¹³ עם זאת, יודגש כי אמירתו לא מנעה ממנו להתקדם בדיונים על תכנית האוטונומיה ולהתעמת בעניין זה עם מתנגדי הנסיגה. באותה תקופה אף נשלח הרב גורן מטעם בגין להביע את עמדתה של ישראל בעניין זכותה על ארץ ישראל בפני נשיאי ארצות הברית קרט ורייגן (מישלו, תש"ע, עמ' 188). בתגובה לפנייתו הבהיר לו בגין שדעתו ודעת הממשלה בראשותו בעניין זכותה של ישראל לריבונות בשטחי יהודה, שומרון ועזה (יש"ע) ידועה לכול, אך למען הסכם השלום עם מצרים הסכימה ישראל להשאיר את בעיית הריבונות באזור פתוחה. עם זאת, הוא פועל לקדם הצעת חוק אשר תבטיח את המשך קיומם של היישובים היהודיים במקומות אלו.¹⁴

לאחר פסיקת בג"ץ בעניין אלון מורה בשנת 1979, אשר קבעה שמעמד מדינת ישראל בשטחים הוא כשל כובש זר, ולכן יש לפנות את ההתיישבות, הביעה מועצת הרבנות הראשית בראשותו את מחאתה על שממשלת ישראל אינה מסדירה את מעמדה באזור.¹⁵ אמנם הובעה מחאה, אך בה בשעה קבע הרב גורן שעל היישוב אלון מורה לקיים את פסק הדין ולעבור להר גריזים. בשל פסיקה זו הוא פנה לבגין והציע לו להקים פדרציה, אשר הערבים יהיו קנטון בתוכה, ויהיו להם נציגים בממשלה הפדרלית הריבונית. בתגובה לטענה שהקמת פדרציה עלולה ליצור רוב ערבי במדינה הוא הבהיר שיהיה על העם היהודי להרבות בילודה ובעלייה.¹⁶

לימים, בתשובה לשאלות של ועד רבני מועצת יש"ע הוא ביקר את בגין על שלא החיל את החוק הישראלי על שטחים אלו. הוא ראה בעמדת בגין "כבייה לדורות" ו"חילול השם". לדבריו, בגין יצר במו ידיו את הישות הפלשתינית ו"ביצע כביכול תחיית המתים לעם הפלשתי" (גורן, תשנ"ו, עמ' 117, 131).

ההתנגדות החריפה להסכמי אוסלו

ההתנגדותו למסירת שטחים מיו"ש, אשר נשמעה כאמור כבר בעת כהונתו כרב הראשי לישראל, קיבלה משנה חריפות ותקיפות בשנותיו המאוחרות כאשר כבר לא כיהן בתפקיד ממלכתי רשמי. בתחילת הדיונים עם אש"ף בשיחות אוסלו, שהחלו בשנת 1993, הוא היה סמוך ובטוח ששטחי ישראל לא יימסרו לזרים, ו"תהליך הגאולה השלישית שהחל ימשיך וילך מחיל אל חיל". אולם לאחר שממשלת רבין החליטה על העברת השלטון ביש"ע לידי הפלשתינים, הוא חזה שחורות כפי שהתבטא (גורן, תשנ"ב, עמ' 134):

כל השגינו במלחמת ששת הימים הולך ונשמט מתחת ידינו ולבסוף נגיע למצב ההתחלתי של מדינת ישראל. הערבים יכריזו על הקמת מדינה פלשתינאית עצמאית... עד שלבסוף תפרוץ מלחמה בינינו לבין המדינה הפלשתינאית שתקום. המצב מזעזע כל בר שכל ואין לנו אלא להישען על אבינו שבשמים.

הרב גורן קבע, כפי שפורסם בעיתונות התקופה, שמימושה של תכנית זו מחייב קריעה, ויש לראות בה "ממש חורבן בית שלישי", ובפועל יש לקיים הפגנות מחאה גדולות "תוך זעקה גדולה ומרה" (מלמד, תשס"ה, עמ' 220-295). הוא פנה במכתב לרבין והביע את תקוותו כי "מן השמים יעבדו בידך מלהסגיר את אדמת ארץ ישראל המקודשת לזרים".¹⁷

כאשר בסופו של דבר נכרת הסכם עם אש"ף בתמיכת רוב חברי הכנסת, ונמסרו שטחים מיו"ש לשליטת הרשות הפלשתינית, הוא קבע שעל פי דין תורה ההסכם אינו ברתוקוק, והוא "עברה חמורה ביותר על תורת ישראל" (גורן, תשנ"ו, עמ' 119). כשהחלטה נתקבלה בהישענות על חברי כנסת ערבים,¹⁸ טען כי ההסכם ממיט חורבן על המדינה הציונית.¹⁹ הוא גינה בחריפות את הרבנים אשר צידדו בשלום עם הפלשתינים וכינה אותם "שולי הרבנים, המעמידים פנים שהם גדולי תורה... מטעים את הציבור ומראים פנים בתורה שלא כהלכה" (שם). עם זאת, הוא הדגיש שיש לפעול נגד ההסכם אך ורק בדרכים חוקיות ובלא כל אלימות. במסגרת זו הוא סמך ידו על הכרזת 'יום אבל לאומי' בארץ ובתפוצות ביום שנועד לחתימת ההסכם עם אש"ף בקהיר (גורן, תשנ"ו, עמ' 127). לעומת זאת קבע שהפקודה לכוחות הביטחון לפזר בכוח את הפגנות הימין נגד הסכם השלום נוגדת את התורה ואין למלא אותה: "חיל המקבל פקודה להפר את חוקי התורה עליו לסרב למלא

פקודה כזאת".²⁰ כך קבע גם על פקודה אפשרית של פינוי יישובים מאזורי יו"ש בעתיד.²¹ הוא הורה לחיילים לשתוק ולא לענות כשישאלו כיצד ינהגו אם ייקראו לפנות יישובים, כך לא יעברו על האיסור לשקר מדין "מדבר שקר תרחק", אך גם לא יודו שיפרו את הפקודה על מנת שלא לעורר נגדם שנאה.²² יצוין כי סוגיית סירוב פקודה לפינוי יישובים עמדה בלבה של מחלוקת עזה בקרב הציבור הדתי לאומי ורבניו. הרבנים הראשיים: הרב אברהם שפירא והרב מרדכי אליהו, שמונו לתפקידם לאחר פרישתם של הרב גורן והרב יוסף מכהונתם, פרסמו פסק הלכה בעד סירוב פקודה. לעומתם, הרב שלמה אבינר קבע נגד סירוב פקודה בטענה כי מצוות כיבוש הארץ הנה מצווה המוטלת על הכלל, ואם אין הכלל רוצה לקיימה, היחיד מופקע מהמצווה (אבינר, תש"ע, עמ' 559–560). נגד סירוב פקודה קרא גם מי שהיה לימים הרב הראשי לצה"ל, הרב אבי רונצקי וכן הרבנים יובל שרל, יהודה עמיטל ואהרן ליכטנשטיין. מחקרה של אלישבע רוסמן העלה כי רוב ראשי ישיבות ההסדר תמכו בסירוב פקודה, אם כי חלקם הורו לחיילים לא לנקוט סרבנות של ממש אלא לומר למפקדיהם שאין באפשרותם למלא את הפקודה. לעומתם, רוב ראשי המכינות התבטאו נגד סירוב פקודה, אם כי חלקם קראו לממשלה לא לערב חיילי סדיר בפינוי (רוסמן, תשס"ו, עמ' 205–207).

בתגובה לקריאתו לסירוב פקודה קראו שרים ואנשי ציבור לפתוח נגדו בחקירה פלילית בחדש להסתה והמרדה, ואילו הוא הגיב בזלזול לקריאות אלה. אמנם היועץ המשפטי לממשלה באותם ימים, מיכאל בן-יאיר, פתח תיק חקירה, אך לבסוף הוחלט לסגור אותו בטענה שבג"ץ קבע בעבר שאין להפליל בגין התבטאויות דומות משום העדפת חופש הביטוי והחשיבות שבמיתון האווירה הציבורית בתקופה קשה של מחלוקת פוליטיות. היו שראו בקריאתו לסירוב פקודה חזרה מעמדתו בשנים הקודמות בדבר עליונותם של חוקי המדינה, אך הוא הבהיר שמאז ומתמיד הייתה התורה אצלו מעל לכול, אלא שהמדינה והציונות היו חלק ממנה ולא סתרו אותה, וכאשר חוקי המדינה סותרים את חוק התורה, ודאי שחוקי התורה קובעים (פינק, תשנ"ו).

חריף במיוחד היה מאבקו על שמירת מעמדה של העיר חברון עמה היה לו קשר מיוחד. לאחר סיום מלחמת ששת הימים הוא ניהל מאבק נגד משה דיין על זכות הכניסה והתפילה ליהודים במערת המכפלה שבחברון, אך שלא כמו בהר הבית שם נחל מאבקו כישלון, הרי שבזכות התעקשותו נותרה שליטה יהודית במערה אשר אפשרה את התפילה בה ליהודים בשנים אחר כך (מישלו, תש"ע, עמ' 101–103). הוא ביקש לבסס נוכחות יהודית גם בתוך העיר חברון ולחדש ימיה כימים של טרם פרעות תרפ"ט. הוא ניסה לשכנע את ראשי ישיבת חברון להחזיר את הישיבה לעיר, והללו פנו בעניין זה לראש הממשלה, אך בסופו של דבר הוחלט שיימנעו מהמעבר כי עתיד העיר עדיין לא היה ידוע.²³ בפסח של אותה שנה נכנסו להתגורר בעיר 'מתנחלי חברון', והרב גורן סייע להם בעניינים הנוגעים לזכויותיהם לתפילה במערה. במשך השנים הוא הוסיף ללוות את התפתחות היישוב היהודי בחברון והשיב לשאלות הלכתיות-ביטחוניות שהפנו אליו מתיישיבי חברון (גורן, תשס"ה, עמ' 247–252). הוא הוזמן לעתים מזומנות להשתתף בכינוסים ובאירועים של היישוב היהודי כאורח כבוד וכמי שהיה ראשון במשחררי העיר.

לאחר ההרג של ברוך גולדשטיין בערבים במערת המכפלה בפורים תשנ"ד עלתה האפשרות למסור את העיר לידי הפלשתינים ולפנות ממנה את היישוב היהודי. הרב גורן שיגר מכתב לראש הממשלה רבין ודרש ממנו להימנע מצעד זה:

מר רבין הנכבד זכית לרשום דף מכובד ביותר בהיסטוריה היהודית. היית נערץ על כל חלקי העם היהודי כגיבור וכמנהיג... אנא הזהר שלא תתן ידך להרס התדמית היקרה שלך, יחד עם הרס קהלת היהודים הקדושה והותיקה ביותר בארץ... אם חס ושלום תתן ידך להרס קהילה קדושה זו, לא יכופר לך עון כבד זה לעולם... אני גם חושש שהרס היישוב היהודי בחברון יצריך עימות חמור ביותר עם התושבים, וסביר להניח שיהיה כרוך בשפיכות דמים רבים, באשר אף אחד מהם לא יסכים לעמוד מנגד ולראות בחורבן ביתו ומשפחתו.²⁴

בעיתונות פורסם מכתבו לראש הממשלה והודגשו דבריו בעניין שפיכות הדמים שתהיה כרוכה בפינוי. הוא חזר על הדברים בתשובה לשאלת הרב אליעזר מלמד על יחס ההלכה לאיומים לפינוי יהודים מחברון. הוא ציין שהעיר חברון היא השנייה בחשיבותה לאחר ירושלים והוסיף:

מבחינת ההלכה חורבנה המחודש של חברון דינה כהמתת אבות האומה, דהיינו שיש לדון חורבנה של חברון ח"ו כדין פיקוח נפשם של אנשים חל על זה ההלכה של יהרג ואל יעבור ככה יש לדון ההרס של היישוב היהודי בחברון כרציחת חיי אנשים שיש לקבוע על כך קריעה, כמו על מת [קו תחתי במקור – ש.פ.].²⁵

לבקשת הרב מלמד להבהיר את תשובתו, הוא הסביר שהמקור להכרעתו הוא דברי 'מנחת חינוך' שמצוות ההגנה על יישוב הארץ מחייבת מסירות נפש, ואפילו מלחמת רשות מחייבת מסירות נפש (מלמד, תשס"ה, עמ' 289, הערה 7).²⁶ פסקו זכה לתהודה תקשורתית רחבה, והוא הוסיף להתבטא ברוח זו בפני עצרת המונים שהתכנסה באותה עת בחברון על מנת למחות נגד הכוונה לפנותה. שם הכריז כי "דם יישפך" אם יפונה היישוב היהודי ממנה. יש הסוברים שהתבטאויותיו החריפות השפיעו והביאו לביטול הכוונה לפנות את היישוב היהודי בחברון.

סיני – השלום עם מצרים

על רקע התנגדותו החריפה והחד-משמעית למסירת שטחי יו"ש תמורת הסכם שלום עם הפלשתיניים בולטת עמדתו ההססנית בנוגע למסירת שטחים תמורת הסכם שלום עם מצרים. כאשר נפתחו המגעים לקראת שלום עם מצרים, הוא התבטא כלפיהם בחיוב: "אין פעולה שמונעת שפיכות דמים ושמבטיחה את קיום המצוות של פיקוח נפש יותר מאשר השלום".²⁷ לקראת ביקורו של סאדאת בישראל חיבר הרב גורן תפילה מיוחדת לשלום. וכאשר בא סאדאת לישראל, הציג אותו בגין בפניו, וסאדאת אמר: "אני מכיר אותו, אני יודע עליו". הרב גורן השיב לו: "כל יהודי העולם בארץ ובתפוצות מושיטים את ידיהם אליך לשלום ואני מתפלל ובטוח שכל העולם שותף לתפילה זו. אני מבקש שתקבל את הידיים המושטות אליך לשלום של כל העם היהודי". סאדאת ענה: "כולנו שותפים לקבלת התפילה הזו".²⁸

לאחר תחילת השיחות שלחה מועצת הרבנות הראשית בראשותו ברכה לבגין על מאמצי השלום שלו ועל הופעותיו "המקדשות שם שמים", ועם זאת הביעה תקווה שהתכניות החדשות וההסדרים יבטיחו את שלמות הארץ ואת עתידם של המקומות הקדושים לעם ישראל (ורהפטיג וכ"ץ, תשס"ב, עמ' 1422). בעת המגעים לשלום עם מצרים עדכן בגין את הרב גורן בשלבי המשא ומתן ובפרטי הסכמי השלום שהתגבשו. עמדתו ההלכתית בנוגע למעמדו של חצי האי סיני הייתה שמדבר סיני הנקרא "מדבר העמים" אינו חלק מגבולות ארץ ישראל על פי התורה, ולא חלה עליו בעלות יהודית מצד ההלכה, אף כי סבר שפתחת רפיח וחבל ימית כלולים בלא ספק בתוך גבולות ארץ ישראל (גורן, תש"מ). את עמדתו זו הוא הציג בין השאר בפני הרב צבי יהודה הכהן קוק שהיה ממתנגדי ההסכם וסבר שכל חצי האי סיני הוא חלק מארץ ישראל (קוק, תשנ"ה, עמ' נא).²⁹ בכינוס של מתנגדי תכנית השלום, שהתקיים בינואר 1978 בכפר עציון, ציין כי שוכנע שבגין יפעל לכך שארץ ישראל תישאר בריבונות ישראל, בכלל זה פתחת רפיח. דבריו עוררו זעם רב בקרב המשתתפים.³⁰ כאשר הוחלט על הענקת פרס נובל לשלום לבגין ולסאדאת, בירך הרב גורן את בגין שיזכה "לשמור על שלמות הארץ לאורך ימים".³¹

ההסתייגות מהסכם השלום

לאחר מגעים ממושכים נכרת הסכם שלום עם מצרים שכלל את החזרת פתחת רפיח ופירוק היישובים בניגוד לעמדת הרב גורן. בהסכם נקבע שישראל תיסוג בהדרגה מכל חצי האי סיני ותפנה את היישובים הישראליים עד אפריל 1982. מזכירו האישי, זלמן קויטנר, סיפר שבעת שהודיעו על כך בתקשורת, היו שניהם בנסיעה. הרב גורן קרע קריעה בבגדו, ישב על רצפת הרכב ואמר: "היום קרעו חלק מארץ ישראל". כאשר הגיעו לביתו בתל אביב, לקח את נעליו בידיו, הלך יחף והתיישב על הרצפה בביתו כמנהג אבליים. לעומתו, הרב עובדיה יוסף פרסם הודעת תמיכה בהסכם השלום וקרא לערוך תפילות כדי שהשלום יחזיק מעמד בלא הפרעות.

הרב גורן פנה לבגין בביקורת על הכללת פינוי היישובים בהסכם, ובתשובה טען בגין שנלחם על השארת היישובים עד הרגע האחרון ואף הצליח לשכנע בזה את נשיא ארצות הברית, ג'ימי קרטר, אך זה ניסה לשכנע את סאדאת בלא הצלחה. משום כך ביקש בגין להביא את ההחלטה בעניין לפני הכנסת באמצעות שתי הצבעות נפרדות: אחת על הסכם השלום עם מצרים ואחת על מעמד היישובים, ברם מפלגת המערך סירבה להפרדת הצבעות. כך נכשל המהלך, וההצבעה כללה את נוסחו הסופי של הסכם השלום שכלל את פינוי היישובים.³²

עם זאת, הרב גורן לא הביע ברבים את התנגדותו לפינוי היישובים במסגרת ההסכם. הייתה חשובה לו הנאמנות לממשלה ולצה"ל יותר מאשר כאבו על מסירת שטחים. כששאלו על כך הרב אבינר, ענה: "כשם שמצווה לומר דבר הנשמע, כן מצווה שלא לומר דבר שאינו נשמע" (סגל, תשנ"ט, עמ' 174). אמנם הוא הבהיר שהשלום עם מצרים אינו שלום אמת, היות שאינו משתבץ בסדר הגאולה של חז"ל, כיוון שהוא כרוך בעקירת יישובים יהודיים השוכנים בגבולות הארץ, ומשום שהסכם השלום נכרת רק עם מדינה ערבית אחת (גורן, תש"מ, עמ' 144-145). הוא הסביר שסבר בתחילה שהוויתור על סיני ישפר את מעמדה של ישראל בעולם, אך לא כך היה.³³

עליזה וייסמן, ממנהיגי התנועה לעצירת הנסיגה מסיני, טענה שמנהיגי התנועה ביקשו למצוא בו מנהיג רוחני שיעמוד בראש תנועת ההתנגדות. אולם בפגישה עמו הוא הביע את אכזבתו מהמתיישבים על שניאותו לקבל פיצויים תמורת עזיבת המקום, ורק לאחר שהובהר לו שיש שלא נהגו כן, גילה את לבו והגדיר את ההסכם 'אסון לאומי'. למרות זאת, הוא סירב להנהיג את התנועה והשתתף בפעולות מחאה כאיש פרטי בלבד (ויסמן, תש"ן, עמ' 160-170).

יש לציין שהוא תמך בהקמת היישוב עצמונה, אשר נוסד בצפון סיני בלי אישור הממשלה בתגובה למגעי השלום עם מצרים. ביקורו ביישוב עורר ביקורת ציבורית נגדו. בהספד על הרב צבי יהודה קוק, כחודש לפני מועד הפינוי, קרא הרב גורן לעשות הכול למען שמירת שלמותה של ארץ ישראל.³⁴ עם זאת, כאשר פורסם בעיתונות שמתנגדי הנסיגה החלו להיערך למאבק חריף נגד הפינוי, יצאו הרבנים הראשיים בקריאה להימנע מכך, ובתחילת הפינוי אף הוטסו באישון לילה לימית על מנת לדבר על לבם של עשרות מפגינים שאיימו להתאבד. לאחר סיום הפינוי בלא אבדות בנפש הודה לו בגין על תרומתו לכך: "עם ישראל כולו חייב לכבודו הוקרה על פועלו והוקרתי ניתנת לו בשם הממשלה כולה".³⁵

בשנים שלאחר מכן הביע הרב גורן צער על כך שכנראה לא הגיעה השעה שעם ישראל ישלוט בסיני, אולם ההבטחה האלוקיתית תתגשם לעתיד לבוא. בשל כאבו הוא מיעט להתבטא בנושא אף עם המקורבים לו ביותר. לקראת סוף ימיו, משנוכח שההסכם מנע במשך השנים עימות ביטחוני עם מצרים, התבטא עליו בחיוב: "ברית זו היא אבן שתיה לשלום האזורי שיקום בעזרת השם עם שאר מדינות ערב".³⁶

רמת הגולן

עמדתו של הרב גורן בעניין מעמדה ההלכתי של רמת הגולן וצידודו במשא ומתן לשלום עם סוריה תמורת מסירת הרמה הסעירי את דעת הקהל הישראלית בתקופתו, אך אין כאן המקום להרחיב בסוגיה זו (ראו הרחבה אצל מישלוב, תש"ע, עמ' 114-116). בקצרה אציין כי עמדתו ההלכתית המפורטת בעניין הובעה בעיתונות ב-26 באפריל 1991, ואלו עיקריה: רמת הגולן:

- א. אינה כלולה בגבולות ההבטחה של ארץ ישראל, ודינה כדין כל עבר הירדן המזרחי, אשר נועד להיכבש רק בימות המשיח.
- ב. איננה כלולה ב'ארץ זבת חלב ודבש' של התורה.
- ג. אינה 'נחלת ה'", והיא מוגדרת ארץ טמאה.
- ד. אינה כלולה בשבועה שנשבע ה' לתת לישראל את ארץ ישראל.
- ה. אינה כשרה לבית השכינה.
- ו. אינה 'ארץ טובה'.
- ז. אין בה מצוות יישוב ארץ ישראל.
- ח. כל הקבור בה כאילו קבור בחוץ לארץ.³⁷

על הטענות כי חזר בו מדעתו על קדושת הגולן הוא הבהיר שאמנם יש בגולן קדושה, אולם היא רק מדרבנן, ודרגתה פחותה מזו של ארץ ישראל המערבית, ולכן אפשר להחזירו תמורת שלום אמת.³⁸

רבנים מרמת הגולן ומחוצה לה מיהרו לצאת נגד קביעתו ההלכתית, ביניהם הרב אברהם שפירא, הרב משה צבי נריה, הרב שאול ישראלי, הרב יגאל אריאל וראש ישיבת הגולן, הרב אמנון שוגרמן (ראו למשל נריה, תשנ"ב-תשנ"ג; אריאל, תשנ"ד). הרב שוגרמן אף הגדיר אותו מעל דפי העיתונות "רודף ההתיישבות בגולן" וזכה ממנו לתגובה חריפה ותקיפה. יודגש כי בעניין זה התנהל עימות חריף בין הרב גורן לבין רבנים ומתיישבים שראו בו עד לאותה עת 'אחד משלהם'. עימות זה מבליט את העובדה שעמדתו נבעה מהשקפה דתית ולכן לא נצמדה לעמדות הפוליטיות המקובלות בארץ בנוגע לנסיגה. הוא סבר שסוריה מהווה סכנה חמורה למדינת ישראל והעריך שאם היא תחתום על הסכם שלום, לא תעמוד מדינת ישראל בסכנה ביטחונית רצינית ממדינות האזור. אולם הוא סבר כי יש להתנות שלום עם סוריה בכמה תנאים:

א. ויתור מראש על זכויות הפלשתינים למדינה עצמאית.
 ב. הגולן יפורז כולו מצבא סורי ומנשק בלתי קונבנציונלי וקונבנציונלי ויהיה בפיקוח האו"ם.

ג. היישובים היהודיים יישארו בגולן שלמים בפיקוח משטרתי ישראלי וכוח או"ם.³⁹ הוא היה כה משוכנע בצדקת עמדתו על מעמד הגולן וחשיבות כריתת השלום עם סוריה, עד ששלח מכתב ארוך ומנומק לרבין והפציר בו לנקוט צעדים לקראת נסיגה מהגולן תמורת השלום המיוחל. במכתב ציין: "אני מתפלל לכך שסוריה תיאותר לחתום אתנו הסכם שלום של אמת תמורת ירידה מהגולן. בזה תמנענה כל הסכנות הביטחונית האמיתות ממדינת ישראל".⁴⁰ כשלושה חודשים לפני פטירתו, הוא חזר על עמדתו כי שלא כהסכם השלום עם אש"ף, הסכם עם מדינה ערבית כמו סוריה יהיה ההישג הגדול והחשוב ביותר בתולדות מדינת ישראל, והוא רצוי גם במחיר ויתורים.⁴¹ אך בפועל הבין כנראה שקיימת סבירות נמוכה שסוריה תסכים לתנאים שהציב כבסיס לשלום.

סיכום

קדושת ארץ ישראל הייתה עיקרון חשוב בעולמו של הרב גורן. הוא ראה חשיבות רבה בשחרור חבלי הארץ במלחמת ששת הימים, פעל לביסוס נוכחות יהודית במקומות הקדושים ועודד את ההתיישבות בשטחים ששחררו. עם זאת, על פי עמדתו ההלכתית הוא הבחין בין דרגות הקדושה של השטחים ששחררו, והוא עודד כריתת הסכמי שלום עם אויבי ישראל תמורת מסירת שטחים שהיו לשיטתו בדרגה קדושה פחותה. לכן הוא תמך תחילה במגעים לקראת הסכם השלום עם מצרים תמורת מסירת סיני, אך כאשר התברר שעל פי ההסכם יפוננו גם יישובי פתחת רפיח, אשר לשיטתו ההלכתית כלולים בשטחי ארץ ישראל הקדושה, הוא הסתייג מההסכם. משום שלשיטתו הגולן נחשב ברמת קדושה פחותה, הוא תמך גם בכריתת הסכם שלום עם סוריה בתמורה להחזרתו, אף כי הוא סייג את תמיכתו בהסכמים בעתיד בקיומם של תנאים ביטחוניים. יודגש שעל אף התנגדותו למסירת פתחת רפיח מכוח הסכם השלום עם מצרים, מעמדו הממלכתי כרבה הראשי של מדינת ישראל באותה עת הוא שמנע ממנו, ככל הנראה, להביע את התנגדותו בחריפות ובפומבי. על רקע זה, בשנים שבהן כבר לא כיהן בתפקידים ממלכתיים, בולטת תגובתו הפומבית והחריפה נגד מסירת שטחים ממרכזו של ארץ ישראל ביו"ש בהסכמי אוסלו לידי הפלשתינים, שבהם לא ראה שותפים אפשריים למשא ומתן לשלום.

רשימת מקורות

- אבינר ש' (תש"ע). סירוב פקודה בפינוי ישובים. בתוך: ב' פורת (עורך). **מחשבות על דמוקרטיה יהודית** (עמ' 559–560). ירושלים: עם עובד.
- אדרעי, א' (תשס"ח). מלחמה, הלכה וגאולה: צבא ומלחמה במחשבת ההלכה של הרב שלמה גורן. **קתדרה**, 125, 119–148.
- אריאל, הרב י' (תשנ"ד). הגולן ועבר הירדן. **תחומין**, יד, 20–37.
- אריאן, א' (1999). **בטחון בצל איום: דעת הקהל הישראלית בשאלות של שלום ומלחמה**. תל אביב: פפירוס אוניברסיטת תל אביב.
- בראון, מ' (תשכ"ח). **שישה ימים**. ישראל: משרד הביטחון.
- גור, מ' (תשל"ד). **הר הבית בדינו**. ישראל: מערכות, משרד הביטחון.
- גורן, הרב ש' (תשע"ג). **בעוז ותעצומות**. א' רט (עורך). תל אביב: ידיעות אחרונות.
- גורן, הרב ש' (תש"מ). בין הסכם שלום לשלום אמת. **אור המזרח**, 28, 2, 144–147.
- גורן, הרב ש' (תשנ"ב). **הר הבית** (משיב מלחמה, חלק ד). ירושלים: האידרא רבה.
- גורן, הרב ש' (תשנ"ו). **תורת המדינה**. ירושלים: האידרא רבה.
- גורן, הרב ש' (תשס"ה). **תרומת הגורן, א**. ירושלים: האידרא רבה.
- גז, מ' (2004). **השתלבותו של החייל הדתי במערכת הצבאית בשנים הראשונות של צה"ל 1948–1953**. עבודת מוסמך. אוניברסיטת בר אילן.
- דיין, מ' (1976). **אבני דרך**. ירושלים: עידנים.
- הכהן, הרב מ' (תשס"ה). משיב מלחמה: פסקי ההלכה של הרב שלמה גורן זצ"ל בעניני דת וצבא. **מילין חביבין, א**, ג-יא.
- ויסמן, ע' (תש"ן). **הפינוי: סיפור עקירת היישובים בחבל ימית**. בית אל: ספריית בית אל.
- ורהפטיג, א' וכץ, ש' (2002). **הרבנות הראשית לישראל: 70 שנה לייסודה, ב**. ירושלים: היכל שלמה.
- זילברשטיין, י' (2010). לדמותו של הרב הצבאי בצה"ל: עבר הווה ועתיד. בתוך: מ' רחימי (עורך). **הכיפה והכומתה** (עמ' 85–87). אלקנה: מכללת אורות ישראל.
- כהן, י' (תשס"ב). הרבנות הראשית ושאלת הר הבית. בתוך: א' ורהפטיג וש' כץ (עורכים). **הרבנות הראשית לישראל: 70 שנה לייסודה, ב** (עמ' 763–786). ירושלים: היכל שלמה.
- לאו, הרב ב' (תשס"ה). **ממון עד מרן: משנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף**. תל אביב: ידיעות אחרונות, ספרי חמד.
- מישלוב, ש' (תש"ע). **בעין הסערה: דמותו הציבורית ויצירתו התורנית של הרב שלמה גורן בשנים 1948–1994**. עבודת דוקטור. אוניברסיטת בר אילן.
- מישלוב, ש' (תשע"ב). **השקפתו הציונית של הרב גורן, ישראל**, 20, 81–106.

מישלו, ש' (תשע"ג). 'ידידי וידיד כל בית ישראל': הרב שלמה גורן ודוד בן גוריון. **קתדרה**, 145, 172-147.

מלמד, הרב א' (תשס"ה). **פניני הלכה: עניני העם והארץ**. הר ברכה: ישיבת ההסדר הר ברכה. נאור, א' (תשס"א). **ארץ ישראל השלמה אמונה ומדיניות**. חיפה ולוד: זמורה ביתן. נהרי, ח' (2003). **הספרות ההלכתית לחייל בהתפתחותה (1880-1975)**. עבודת מוסמך. אוניברסיטת בר אילן.

נריה, הרב מ"צ (תשנ"ב-תשנ"ג). עבר הירדן ונחלת הגולן: נחלה לישראל. **תחומין**, יג, 13-28. נרקיס, ע' (1975). **אחת ירושלים**. תל אביב: עם עובד.

נרקיס, ע' (תשנ"א). **חייל של ירושלים**. תל אביב: משרד הבטחון.

סגל, ח' (תשנ"ט). **ימית, סוף: המאבק לעצירת הנסיגה מסיני**. בית אל: ספריית בית אל.

פינק, ח' (תשנ"ו). **הקדמה לתורת המקרא מאת הרב שלמה גורן**. ירושלים: האידרא רבה. קוק, הרב צ"י (תשנ"ה). **ארץ הצבי**. בית אל: נתיבי אור.

קמפינסקי, א' (2008). **דת, צבא וחברה בישראל: תמורות בעיצובה ובדרכה של הרבנות הצבאית**. עבודת דוקטור. אוניברסיטת בר אילן.

רוסמן-סטולמן, א' (תשס"ו). **צבא ודת כמערכות תובעניות: צה"ל והציונות הדתית**. עבודת דוקטור. אוניברסיטת בר אילן.

שרגאי, נ' (1995). **הר המריבה**. ירושלים: כתר.

ארכיונים

מנחם בגין, הרב גורן, אמ"י (ארכיון מדינת ישראל)

עיתונים

הארץ, הצפה, ידיעות אחרונות, מאורות - ביטאון הרבנות הראשית לישראל

* עו"ד ד"ר שפרה מישלוב, הקליניקה למשפט עברי, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בר אילן

הערות ואסמכתאות

- 1 מחקר זה מבוסס על עבודה לקבלת תואר דוקטור לפילוסופיה במחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בר אילן בהנחיית פרופ' מאיר הילדסהיימר אשר אושרה בטבת תשע"א.
- 2 ראו גם שירו ההומוריסטי של יורם טהר לב 'רבנו גורן', אתר שירי יורם טהר לב – http://www.taharlev.com/songs_selection_song.asp?id=125. יצוין שהעובדות ההיסטוריות הנזכרות בשיר רחוקות מדיוק.
- 3 פרוטוקול ישיבת הממשלה מיום 6 ביוני 1967, אמ"י, א-7927/4
- 4 הארץ, 15 באוגוסט 1962, עמ' 3
- 5 תלונות מנהלי הקדש הר הבית בפני שלטונות הצבא, אוגוסט 1967, א"צ, 4/117/1970
- 6 ידיעות אחרונות, 15 באוגוסט 1967, עמ' 3
- 7 משה דיין לראש הממשלה לוי אשכול, 17 באוגוסט 1967, א"צ, 4/117/1970
- 8 פינת עמדה בקול ישראל, 21 בינואר 1986
- 9 ידיעות אחרונות, שבת, 10 במאי 1974, עמ' 7
- 10 ידיעות אחרונות, 23 בספטמבר 1974, עמ' 7
- 11 שיחה עם יצחק רבין, ט' באב תשל"ה, ארכיון הרב גורן, בלא תיק
- 12 הצפה, 29 במרס 1979, עמ' 2
- 13 מאורות, תש"מ, עמ' 128
- 14 התכתבויות הרב גורן-בגין: 9 בנובמבר 1979, 15 בנובמבר 1979, 13 בנובמבר 1979; ארכיון הרב גורן, תיק 302 'לאנשים מפורסמים'
- 15 מאורות, תש"מ, עמ' 133
- 16 הצפה, 8 במאי 1987, עמ' 10
- 17 הרב גורן לרבין, 4 בנובמבר 1992, ארכיון הרב גורן, תיק מברקים ותכתובות עם ראשי ממשלות ונשיאים
- 18 הרב גורן לרב אליעזר מלמד, 9 בינואר 1994, ארכיון הרב גורן, תיק בעיות הלכתיות הקשורות להסכם השלום עם הפלשתינים
- 19 הרב גורן לפרופ' יוסף הוכפלד, 20 במאי 1994, תיק בעיות הלכתיות הקשורות להסכם השלום עם הפלשתינים
- 20 הרב גורן לרב אליעזר מלמד, 20 בינואר 1994, ארכיון הרב גורן, תיק בעיות הלכתיות הקשורות להסכם השלום עם הפלשתינים
- 21 הרב גורן לרב אליעזר מלמד, 29 בנובמבר 1993, שם
- 22 הרב מלמד ציין שבתחילה רצה הרב גורן להשיב שהחיליים חייבים לומר שלא יקיימו את הפקודה וראה בזה ערך, אך הרב מלמד הבהיר לו שהדבר ימנע את התקדמות החיליים בצבא, ולכן הוא הסכים שהם יכולים לשתוק (מלמד, תשס"ה, עמ' 267, הערה 2).
- 23 הצפה, 13 ביוני 1967, עמ' 8
- 24 הרב גורן ליצחק רבין, 4 בנובמבר 1992. ארכיון הרב גורן, תיק מברקים ותכתובות עם ראשי ממשלות ונשיאים
- 25 הרב גורן לרב אליעזר מלמד, 6 במרץ 1994, ארכיון הרב גורן, תיק בעיות הלכתיות הקשורות לתהליך השלום עם הפלשתינים.
- 26 אך בעניין המאבק על כלל שטחי יהודה ושומרון כתב במכתב אחר לרב מלמד בעניין מעמדם ההלכתי, והוא נתפרסם בספרו תורת המדינה והעלה את האפשרות שאם יש סיכוי סביר שעל ידי סיכון עצמי ומסירות נפש מצדנו נמנע הסגרת השטחים לנכרי, אולי יש לפעול כך לפי ההלכה, אבל ציין שקשה מאוד להגיע למסקנה הלכתית ברורה בזה לאור השיטות והדעות המגוונות, ולכן אין להורות כך הלכה למעשה, ויש לצאת ידי חובה אך ורק בתוכחה והפגנה "וה' הטוב בעיניו יעשה" (גורן, תשנ"ו, עמ' 128).

- 27 ריאיון שנערך עם הרב גורן ופורסם בחלקו ב'הצפה' בשבת חנוכה תשל"ח. נוסחו המלא נמצא בארכיון הרב גורן, תיק ראיונות עיתונאיים.
- 28 הצפה, 19 בנובמבר 1977, עמ' 1
- 29 הרב גורן למנחם בגין, 3 באוגוסט 1981, ארכיון הרב גורן, תיק 302 – לאנשים מפורסמים; מנחם בגין לרב גורן, 17 באוגוסט 1981, ארכיון מנחם בגין, תיק PM-1105
- 30 ידיעות אחרונות, 22 בינואר 1978, עמ' 5
- 31 הרב גורן למנחם בגין, 31 באוקטובר 1978, ארכיון מנחם בגין, תיק PM-0091. בגין השיב לו: "קבל נא את תודתי מקרב לב על ברכתך לרגל החלטה להעניק לי את פרס נובל לשלום, יחד עם הנשיא סאדאת. הפרס האמיתי הוא השלום עצמו ואנו נוסיף לעשות כל מאמץ כדי להשיגו" (מנחם בגין לרב גורן, נובמבר 1978).
- 32 מנחם בגין לרב גורן, נובמבר 1978, ארכיון הרב גורן, תיק 302 – לאנשים מפורסמים
- 33 Jewish Chronicle, 14 sep. 1979, p. 7
- 34 הצפה, 17 במרס 1982, עמ' 1
- 35 מנחם בגין לרב גורן, אפריל 1982, ארכיון הרב גורן, מסמך בלא תיק
- 36 גורן, הרב ש' (1994), תמלילי הקלטות לקראת כתיבת אוטוביוגרפיה.
- 37 הצפה, 26 באפריל 1991, עמ' 4
- 38 הצפה, מוסף שבת, 18 בספטמבר 1992, עמ' 11
- 39 מאמר בעניין מעמדה ההלכתי של רמת הגולן בכתב ידו של הרב גורן, ארכיון הרב גורן, מאמרים ושידורים.
- 40 הרב גורן ליצחק רבין, 4 בנובמבר 1992, ארכיון הרב גורן, תיק מברקים ותכתובת עם ראשי ממשלות ונשיאים
- 41 ידיעות אחרונות, 19 ביולי 1994, עמ' 13